

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ו

עורכים:

יחיאל זלינגר ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ג (2023)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:
קרן קימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ג (2023)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות: בנימין טרופר, רפאל לואיס, אלרון זבטני, אילה עמיר,
ישמעאל בן יאיר

עורכים: יחיאל זלינגר ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
9	האלף השני לפני הספירה בתל עזקה: סיכום התוצאות של עשר עונות חפירה	הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ
19	"מעט הוא מה שנשתנה שמם" (אשתורי הפרחי) - קריאה מחודשת באוסטרקונים חדשים-ישנים מפסגת זאב ובשמות מקומות במזרח בנימין	אסתר אשל, חגי משגב, דורון שר אבי, אלי שוקרון ואלגרה סבריאגו
43	אמבטיות בהט מהרודיון ומקיפרוס - זיהוי מקור בהט-קלציט ממחצבות בארץ ישראל ובמצרים	אילה עמיר, עמוס פרומקין, בועז זיסו, אהרון מאיר, גיל גובס ואמנון אלבק
59	בין מצדה לשער הגיא - כתובות חניכי תנועות הנוער ולוחמי הפלמ"ח בתקופת המנדט ומשמעותן	רעות יהודאי
79	גבעת הקרב של הל"ה - מבט ארכיאולוגי	רפאל י' לואיס ואיל מרקו
115	תצפיות ירושלים תש"ח	משה ארנוולד
129	מקומו של משמר הגבול (מג"ב) במאבק בהסתננות בפרוזדור ירושלים 1953-1956	יוסף אוחיון
155	'שובי אל עריך אלה': ההתיישבות הישראלית המחודשת בשנים 1967-1973 באתרי התיישבות שנעזבו במלחמת העצמאות	נדב פרנקל
171	מרשם ירושלמי מימי הביניים לבושם מקידה שעירה	אלרון זבטני וזהר עמר
185		רשימת משתתפים

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה השביעי, ומסכם את דברי הכנס שנערך אשתקד. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שכבר הפכו למסורת ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר, המשלים את היכרותנו עם ארץ יהודה.

לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה כפר עציון, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית, לצד הנחלת המורשת לציבור. בשנה זו נרצה להזכיר גם את זכרה הטוב של חנה עמית ז"ל, אשתו של דוד ועורכת בחסד, שהייתה שותפה למפעלי בית ספר שדה במשך שנים ואורחת של כבוד בכל שנה בכנס המחקרים. חנה הקפידה להשתתף בכנס גם בשנים האחרונות, בעודה סובלת ממחלה קשה. בקובץ שאתם אווזים כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, תשעה מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות חדשות ובלתי מוכרות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו הכנס, מחולקים כתמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע והעת החדשה. החיבור בין הרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, תוכלו לקרוא בקובץ על אמבטיות בהט מקיפרוס ועל ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה, לצד מחקרים מהעבר הקרוב על קורות מלחמת העצמאות ועל שנות ה-50 במדינת ישראל הצעירה. מאמר אחד, הקשור לפרשיית הל"ה ומשמש אבן יסוד באתוס של בית ספר שדה כפר עציון, אף מקפל בתוכו שילוב חדשני בין עבודת שדה למחקר מורשת קרב.

אנו תקווה שחוקרים וטיילים יעשו שימוש בקובץ זה. אנו רוצים להודות לשניים שבלעדי עבודתם הנמרצת הקובץ והכנס לא היו קורמים עור וגידים: לד"ר יחיאל זלינגר, איש רשות העתיקות, ארכיאולוג וחוקר המשלב בין מחקר אקדמי לעשייה ציבורית, ולד"ר נדב פרנקל מבית ספר שדה כפר עציון.

זה המקום להודות גם לצוות ההיגוי, שמשקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא, מנכ"ל ועמיחי נועם, סמנכ"ל

בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ג (2023)

הקדמת העורכים

קובץ המחקרים יוצא לאור זו השנה השישית. מוגשים בו מחקרים חדשים העוסקים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, מדעי הטבע וההיסטוריה של ארץ יהודה. בקובץ זה מובאים המאמרים של ההרצאות שנאמרו בכנס שנערך בל"ג בעומר תשפ"ב (2022) בבית ספר שדה כפר עציון.

תשעת המאמרים המובאים בספר זה עברו תהליך שיפוט על ידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים ברצף כרונולוגי ובחלוקה לשלושה תחומי מחקר: שלושה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית ביהודה; חמישה דנים בעת החדשה; ואחד מציג מחקר הקשור לעולם הטבע בארץ יהודה. במאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציגים חופרי תל עזקה, הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ, את תוצאות עשר עונות החפירה של אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת היידלברג בתל. בסקירה מוצגות מערכות הביצור המורכבות מתקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת.

ארבעה אוסטרקונים שנמצאו במהלך חפירת חווה חקלאית מימי הבית השני בפסגת זאב עומדים במרכז מאמר של קבוצת ארכיאולוגים ואפיגרפים. הקריאה החדשה שהם מצייעים מחברת בין שמות המוזכרים באוסטרקונים לזיהוי יישובים סמוכים בקרבת בית החווה. ההצעה החדשה מסייעת לא רק לזיהוי אתרים בני התקופה, אלא גם קשורה לסוגיית השתמרות השמות במעבר בין התקופות בעת העתיקה, סוגיה שיש לה חשיבות רבה בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל.

המאמר השלישי בשער זה, פרי עטם של קבוצת ארכיאולוגים וגיאולוגים, עוסק בחיבור בין הממצא הארכיאולוגי למדעי הטבע. בעקבות מציאת שתי דוגמאות יוצאות מן הכלל של אמבטיות בהט-קלציט ממכלולים מלכותיים של הורדוס – בקיפוס ובהרודיון – נערכו בדיקות למציאת מקור האבן המיוחדת. בעזרת סדרת בדיקות של ההרכב הכימי ומבנה הגבישים שלהן הסתבר כי מקור שתי האמבטיות המפוארות הוא מחומר שנכרה בישראל, כנראה במערת התאומים. התוצאות המפתיעות מעידות על כך שתעשיית הבהט-קלציט ביהודה במחצית השנייה של המאה הא' לפסה"נ הייתה מפותחת דיה ואיכותית במידה שתספיק לשרת את הסטנדרטים הגבוהים של הורדוס.

את שער העת החדשה פותח מאמרה של רעות יהודאי, העוסק בכתובות גרפיטי משנ' אתרי מפתח בהווה הציונית – מצדה ובית המשאבות בשער הגיא. המאמר מציג את משמעותם הלאומית של האתרים בתקופת המנדט, את ביקורי בני הנוער במקום, ואת ההיבטים והמסקנות העולים מתוך הכתובות שהותירו הנערים ולוחמי הפלמ"ח אחריהם. בתוך המאמר מובאת גם התייחסות לכתובת המפורסמת של ברוך ג'מילי, ודרך פרשייה זו נעשה ניסיון לנתח את יחסה המשתנה של החברה הישראלית לתופעת הגרפיטי.

רפי לואיס ואיל מרקו סוקרים בעת האחרונה את גבעת הקרב של הל"ה, במטרה לענות דרך מחקר השדה והשיטה 'ארכיאולוגיה של שדות קרב' על שאלות שנותרו פתוחות בקשר לשעות האחרונות בחייהם של 35 הלוחמים שנהרגו במהלך יום ה-16 בינואר 1948. במסגרת המאמר ניתנות תשובות ראשונות לחלק משאלות אלה, והכותבים מצליבים את

העולה ממחקר השדה עם העדויות ההיסטוריות שניתנו במהלך 75 השנים האחרונות בקשר לפרשייה זו.

במאמר נוסף על מלחמת העצמאות מציג משה ארנוולד את יחידת התצפיות של מחוז ירושלים ואת פעולותיה בסיוע לכוחות המחוז בלוחמה נגד כוחות בלתי סדירים, ובהמשך נגד הלגיון הערבי. המאמר מאיר פרשייה בלתי מוכרת כחלק מהמחקר העשיר בעשורים האחרונים על המלחמה במחוז ירושלים.

גם לאחר הקמת מדינת ישראל לא פסקו בעיות הביטחון בגבולות ובספר. יוסף אוחיון סוקר את הצלחותיו ואת כישלונותיו של כוח מג"ב שהתפרש בפרוזדור ירושלים באמצע שנות ה־50 במאבקו כנגד ההסתננות מירדן. מתברר כי גם ליחס החיובי בין לוחמי מג"ב ומפקדיו ובין האוכלוסייה האזרחית ביישובים היה חלק מהותי בהצלחה היחסית של כוח השיטור בפעולתו בפרוזדור.

לאחר מלחמת ששת הימים החלה ישראל להקים יישובים בשטחים שנכבשו בידי צה"ל במלחמה. נדב פרנקל עוסק ביחס בין יישובים שחרבו או ננטשו במלחמת העצמאות ובין היישובים שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, כשני עשורים מאוחר יותר. המאמר מתמקד בשלושה מקרי בוחן: כפר עציון, בית הערבה, שלידה קמה היאחזות הנח"ל קליה, וכפר דרום. המאמר מראה כי השיקולים ה'נוסטלגיים' לא השפיעו במרבית המקרים על ההחלטה היכן ומתי להקים יישוב בשטחים שנכבשו במהלך מלחמת ששת הימים.

המאמר החותם את הקובץ הוא מתחום מדעי הטבע, ובו מציגים אלרון זבטני וזוהר עמר את תוצאות מחקרם על שימוש בפרחי קצה שעירה לצורך הפקת שמן ריחני לפי מרשם ירושלמי מהמאה ה' לסה"נ. מעבר לזיהוי הצמח ובחינת כל אזכוריו במקורות הספרותיים הם מביאים גם את תוצאות הניסוי המעשי שביצעו בשחזור של שני מתכונים קדומים.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שהתגייסו, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי, עורכת הלשון של הספר, לסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס, ולבנימין טרופר, עורך כתב העת בעבר, שליווה ותרום מניסיונו הרב לאורך הדרך וסייע גם בראשית העבודה על קובץ זה. תודה אחרונה נתונה לעובד גמלא, מנכ"ל בית ספר שדה כפר עציון, ולעמיחי נעם הסמנכ"ל על התמיכה, על הסיוע, ועל הצבת הרף הגבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם מרחב ארץ יהודה.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר וד"ר נדב פרנקל

”מעט הוא מה שנשתנה שמים” (אשתורי הפרחי) – קריאה מחודשת באוסטרקונים חדשים-ישנים מפסגת זאב ובשמות מקומות במזרח בנימין

אסתר אשל, חגי משגב, דורון שר אבי, אלי שוקרון
ואלגרה סבריאגו

מאמר זה עוסק בארבע כתובות ארמיות שהתגלו בחפירות חווה חקלאית בפסגת זאב. שלוש הכתובות הראשונות מתוארכות לפי מקום מציאתן לתקופה החשמונאית, והרביעית לתקופה ההרודיאנית. כתובות א-ב הן מקוטעות ובעלות תוכן דומה – הן מזכירות שמות פרטיים, כמה אתרים וכמויות של סחורה. את האתרים אפשר לזהות באזור החווה, במרחק של עד 4 ק”מ ממנה, והם: גבע, גלגול, צלע, נטופה וקיקלה. בכך הופכים חרסים אלה לבעלי תרומה חשובה לא רק לזיהוי מקומות בתקופה הנדונה, אלא לעצם סוגיית השתמרות השמות במעבר בין התקופות בעת העתיקה, שהיא סוגיה שיש לה חשיבות מרכזית בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל. כתובת ג מזכירה את המלה ‘תמד’, שמשמעה יין המופק ממשרת שאריות ענבים, שיכול להפוך לחומץ. כתובת ד, שאף היא מקוטעת, כוללת רשימה שבה ציון קבים, רבעים ומחציות בתוספת כמויות, ללא ציון הסחורה.

רקע ארכיאולוגי

לקראת הקמתה של שכונת ‘בנה ביתך’ בשכונת פסגת זאב מזרח, נערכה באביב 1991 חפירת הצלה כשישה ק”מ צפונית-מזרחית לעיר העתיקה בירושלים (נ”צ 636850 – 224175).¹ האתר נמצא על גבעה, כשלושה ק”מ מזרחית לתל אל-פול וכקילומטר דרומית לחיזמא. את הגבעה מקיפים יובליו של נחל פרת: מצפון ואדי אל-מגלי ומדרום ואדי אם דרג (איור 1). האתר נמצא במדרגת הכפיפה העליונה מן ההר אל מדבר יהודה, בחלקו העליון של המדרון המזרחי של גב ההר. באזור זה יש אזורים של קרקע טרה-רוסה, בעיקר ביובלי הוואדיות. הקרקע וכמות המשקעים השנתית, 400–600 מ”מ, מאפשרות לגדל כרמים של גפן, זית וחטיטה. השטחים הלא מעובדים משמשים למרעה לעדרי הצאן. בשולי האתר מצידו הצפוני עברה בימי קדם דרך מקומית שחיברה בין האתר לאתרי יישוב סמוכים, והתחברה אל הדרך הראשית שהובילה לירושלים ועברה על גב ההר. הדרך שעברה מן הכפר חיזמא לגבעה הצרפתית בשולי האתר נסקרה בעבר.

בחפירה נחשף בית חווה על ראש הגבעה, ובו מבנה מגורים, מערכת מסתור, מקווה, גת ובית בד (שוקרון וסבריאגו תשנ”ג). את המכלול הקיפה גדר אבן הבנויה בחציה התחתון של הגבעה. המכלול תוארך לתקופה החשמונאית וההרודיאנית, אך ממצא קרמי

איור 1: צילום כללי, בית החווה מבט למערב (צילום: א' שוקרון)

מהתקופה ההלניסטית (המאה ה' לפסה"נ) ומתקופת הברזל ב' מעיד על נוכחות במקום קודם להקמת החווה.

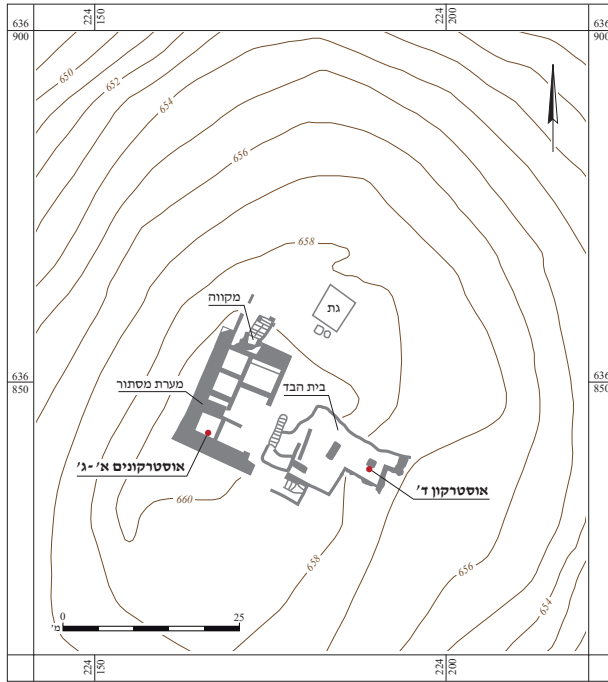
מבנה המגורים: מבנה המגורים נבנה על ראש הגבעה, בחלק המערבי של בית החווה. המבנה בנוי בציר צפון-דרום, וגודלו המרבי הוא 17×10.7 מ'. יש בו שישה חדרים הבנויים בשני טורים, בני שלושה חדרים כל אחד. הקירות החיצוניים של המבנה (רוחבם 2.5 מ') בנויים ברובם מאבנים מהוקצעות גדולות, בינוניות וקטנות, ובחלק קטן מקירות המבנה אפשר להבחין בבנייה באבני גזית.

אל המבנה נכנסו מחצר במזרח דרך שלושה פתחים שהיו בקיר. מן החדר המרכזי (?) הוביל פתח אל חדר פנימי רבוע, שגודלו 2.7×2.7 מ', והתגלו בו שני מתקנים ששימושם לא ברור.

בחדר זה נמצאו שלושה אוסטרקונים, כתובות א-ג, שיידונו להלן (איורים 2, 3).
בית הבד: בית הבד ממוקם כ-5.5 מ' מזרחית למבנה המגורים, בחלק המזרחי של בית החווה. בית הבד הותקן בתוך מערה חצובה בסלע, ובמהלך חפירתו היה צורך לפנות גושי סלע גדולים שהיו חלק מתקרתו שקרסה. בבית הבד הובחנו שני שלבי שימוש עיקריים: שלב א – בניית בית הבד ושימוש בו בתקופה החשמונאית, כחלק מבית חווה שנבנה באתר ויצא משימוש במחצית הראשונה של המאה הא' לפסה"נ.

שלב ב – התקופה ההרודיאנית – המשך פעילות רק בבית הבד לתוך תחילת המאה הא' לפסה"נ, עד לקריסת התקרה. בשלב זה נעשו כמה שינויים במתקן, שכללו בניית אומנות לחיזוק תקרת בית הבד ובניית גרם מדרגות חדש בכניסה הראשית לבית הבד.

בחלק המזרחי של בית הבד נמצאה כתובת ד, המתוארכת לשלב ב (איור 4).³

איור 2: תוכנית האתר ומיקום מציאת האוסטרקונים (שרטוט: ד' פרוצקי, רשות העתיקות)

איור 3: חדר האוסטרקונים, מבט לצפון (צילום: ס' מנדראה, רשות העתיקות)

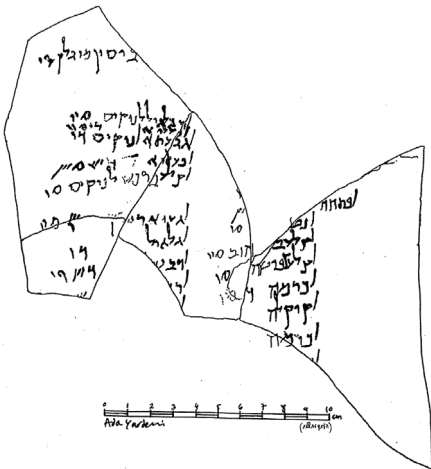

איור 4: בית הבד, מבט למזרח (צילום: ס' מנדראה, רשות העתיקות).

כתובות א-ב

כשהתגלו שלושת שברי הכתובות נראה היה שיש לחבר את כל השברים יחד וליצור כתובת אחת, בשל צורת הכלי – בעיקר פסי האובניים התואמים מצידה הפנימי של הכתובת (איור 5). כך פורסמה הכתובת לראשונה בידי רייך ושוקרון (2010), וכך גם פורסמה בשנית בידי עדה ירדני ויונתן פרייס, בקורפוס הכתובות מארץ ישראל (Yardeni and Price 2010: 621–625, Figs. 620.1, 620.2).

מבדיקה חוזרת עולה כי אף שייתכן שמקור השברים מכלי אחד, החיבור הנוכחי אינו נכון ויש להפריד את השברים. הפרדה זו נתמכת מן הצורה הפיזית של החרסים, ומן העובדה שטור א בכתובת ב הוא הקצה השמאלי של

איור 5: כתובות א-ב, צויר בידי ע' ירדני (בתוך: ירדני ופרייס 2010)

כתובת שאינה מתאימה לטור א בכתובת א, והשורות בכתובת אינן מתאימות כהמשך לשורות שבכתובת א.

מכאן שיש כתובת א שבה טור אחד, וכתובת ב, הכוללת שלושה שברים המתחברים יפה זה לזה, ובה שני טורים. מטור א שרד רק הקצה השמאלי של הכתובת וחסר חלקו התחתון, ומטור ב נותרו השוליים הימנים והשמאליים, אך חלקה התחתון של הכתובת חסר. המילים 'צלע' ו'כרמה' נזכרות בשתי הכתובות, וממה שנותר נראה כי לשתיהן נושא משותף (ראו דיון).

כתב ודרכי קיצור

שתי הכתובות כתובות בכתב יהודי שאפשר לתארו למאה הא' לפסה"נ. סגנון הכתב בדרך כלל פורמלי, חוץ מהמקרים שבהם משמשת האות מ' לציון 'מעות', וכן הל' בראשית השורות (ראו דיון בהמשך). נותרו שוליים ימניים רחבים במיוחד (כעשרה ס"מ).

הכתב בשתי הכתובות דומה למדי. המילה 'צלע' מופיעה פעמיים בכתובת א (שורות 3-4) ופעם נוספת בכתובת ב (טור ב, שורה 6) וכך גם המילה 'כרמה' – בסיומת ה' בכתובת א (שורות 5, 7), ובסיומת א' בכתובת ב (טור ב, שורה 6). בכל הכתובות שבהן שרדו תחילתן של השורות, הן מתחילות באות ל'. בכתובת ב טור ב, שממנה שרדו באופן יחסי מספר רב של שורות שלמות, לאחר רשימת שמות המקומות או השמות הפרטיים נזכרים הקיצורים הבאים: מ', ככל הנראה קיצור למעה (שורות 2, 3, 5, 6) וכך גם בטור א (שורות 3-6); ר', ככל הנראה קיצור לרבע (טור ב, שורות 4, 5, 9, 10); וכן פ', שהיא ככל הנראה קיצור של פלג, מחצית (טור ב, שורות 3, 10). בכתובת ב טור ב מופיעה גם האות ס' כקיצור לסאה (שורה 8).

בכתובת ב טור א שרדו בעיקר הכמויות, לעיתים בצירוף המעות, ופעם אחת קדמה להן סופה של מילה – [היב' (שורה 4)]. ייתכן שזהו סופו של שם פרטי, אך אפשריות גם השלמות אחרות. בכתובת ב טור ב נרשמו 4 כורין ושלושה סאים. בכתובת ב, בקצה השמאלי של שורה 1, מופיע סכום גדול, 21, שככל הנראה מציין את המובלין. ייתכן שזו הכותרת של טור זה.

בשל קווי הדמיון בין שלושת הטורים ייתכן שכולם עוסקים בנושא משותף, הכולל שמות מקומות ו/או שמות אנשים, וככל הנראה מחיר במעות או דרכמות/רבעים או חלקם. לפיכך אפשר להציע בזהירות שבהמשך כתובת א, שלא שרד, הופיעו גם כמויות של מעות וכדומה, ובכתובת ב טור א, בחלק החסר בטור, הופיעו שמות של מקומות או של אנשים עם תחילת ל'.

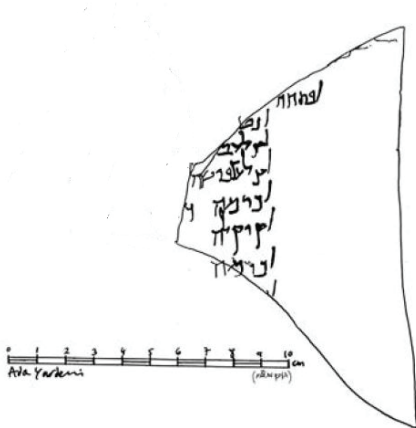
הסימן הנראה כאות ל' המופיע בראשית כל שורה – בכתובת א ובכתובת ב טור ב – נראה כ'ל' קורסיבית. עם זאת, באמצע השורה, כמו בכתובת א שורות 3-4 במילה 'לצלע', ו'לקיקלה' (שורה 6), וכן בכתובת ב טור ב במילים 'מובלין' (שורה 1), 'גלגול' (שורה 2) ועוד, צורתו פורמלית. לכן יש לשקול את האפשרות שאין לקרוא בראשית השורות את הסימן כ'ל' אלא כסימן אנכי, הדומה מעט לסימן האופקי בכתובת מבית פגי (Yardeni and Price 2010 (c)). עם זאת, לדעתנו סביר יותר שהכותב השתמש בשתי צורות של האות ל', כאשר הקורסיבית משמשת בראשית השורות.

כתובת א

החרס משולש, רוחבו כ־10 ס"מ במקום הרחב ביותר, ואורכו כ־15 ס"מ במקום הארוך ביותר. בצידו השמאלי נמצאת הכתובת, והיא כוללת ראשית של שבע שורות. השורה הראשונה, שממנה שרדה המילה 'לפתחה', מוזחת לימין, כך שהשורה השנייה מתחילה מתחת לרווח לאחר המילה 'לפתחה'. שאר השורות מיושרות בהתאם לשורה השנייה (איורים 6-7).

איור 6: כתובת א (צילום: ש' הלוי, רשות העתיקות)

איור 7: ציור כתובת א, מבוסס על ציורה של ע' ירדני (הפרדה לכתובת א- ח' משגב)

קריאה

1. לפתחה]
2. לנט]]
3. לצלע כ]]
4. לצלע | פרשה]
5. לכרמה ד]]
6. לקיקלה]
7. לכרמה]]
8. ל[...]

הערות על הקריאה

בשורה 3 אפשר לקרוא את הכ' גם כאות ב'.
בשורה 5 אפשר לקרוא את הד' גם כאות ר'.

תרגום

1. לפתח [...]
 2. לנט[...]
 3. לצלע ב[...]
 4. לצלע I צומת [...]
 5. לכרם של(?) [...]
 6. לאשפה (?) [...] (או: לקיקלה (שם מקום))
 7. לכרם [...]
 8. ל[...]
- כל המילים בטור פותחות באות ל' (ראו לעיל), כמו גם המילים בטור ב בכתובת ב.

שורה 1

לפתחה [...] – מלה זו כתובה מימין להמשך המילים בשורות הבאות, כלומר בהזחה. משמעות המילה היא: 'לפתח', או 'לִפְתַח' ביידוע. אמנם החרס נשבר לאחר האות ה', ובמעט שנותר בהמשך לא נראים שרידי אותיות, אך ייתכן שהמשך השורה לא שרד. כמו כן, ייתכן שזו כותרת, ואכן לא נכתב דבר בהמשך. משמעות המלה היא 'הפתח'. ייתכן שמדובר בפתח של מבנה, חלקה או אתר מסוים. ראו במשנה, כלאים ד, ד:

מחיצת הקנים, אם אין בין קנה לחבירו שלשה טפחים כדי שיכנס הגדי, הרי זו כמחיצה. וגדר שנפרץ, עד עשרה אמות הרי היא **כפתח**, יתר מיכן כנגד הפרצה אסור. נפרצו בו פרצות הרבה, אם העומד מרובה על הפרוץ, מותר, ואם הפרוץ מרובה על העומד, כנגד הפרצה אסור.

מן המשנה משתמע כי פתח הוא פתח מוסדר, בעל מידות מקסימליות של עד עשר אמות; מעבר לכך הוא כבר פרצה, הכרם לא נחשב לכרם מגודר, ולדבר יש השלכות לגבי דיני כלאי הכרם.

שורה 2

לנט] – יש כמה אפשרויות להשלמה:

1. לנט[רה] – כפי שהציעו ירדני ופרייס, מהשורש נט"ר, במשמעות 'שומר' (Yardeni and Price 2010: 624).
 2. לנט[ירא] – שומר או שומרה.
 3. לנט[ירא] – שם פרטי הנזכר בכמה שטרי מכירה של עבדים שהתגלו בוואדי דליה, כמו: "נטירא בר יהופדני" (Dušek 2007: WDSPP [=Wadi Daliyeh Samaria Papyrus] (4, lines 3,12, WDSPP 9, line 5, pp. 183, 185, 228, Pls. V, XI).
 4. לנט[ע] – אולי בצירוף 'נטע רבעי', של עץ מסוים או של כל הכרם.
 5. לנט[נפה] – נטופה הוא שם מקום, ככל הנראה יישוב בבנימין, באזור ענתות ועזמות הנזכרים מיד אחריו בעזרא ב: 22 ובנחמיה ז: 26 (ראו דיון בשמות מקומות להלן).
- לאור הימצאותם של שמות מקומות נוספים בכתובת, דומה שיש להעדיף את האפשרות האחרונה.

שורה 3

לצלע כן] – האות הצמודה לע' נראית כב' בעלת בסיס, אך דומה ששורה זו מקבילה לשורה 6 בכתובת ב, שבה כתוב בבירור 'לצלע כרמה', ואף לשורה 5 ו-7 בכתובת זו, 'לכרמה', ולכן נראה שגם כאן אפשר להשלים: לצלע כ]רמה.

אם נקבל את הקריאה של ב' בסוף השורה אפשר להציעה השלמה: לצלע ב]דקא] – בדקא במשמעות 'חצר', ראו בבלי, בבא בתרא סא, ע"א; או 'ב]דקא דמיא' – סכר המים. בשל החיבור (המוטעה) של השברים הציעו ירדני ופרייס לשחזר: לצלע ב]י]היב. צורת 'ב]י]היב נראית בעייתית, ובשל דחיית החיבור קריאה זו נדחת.

שורה 4

צלע | פרשה] – בין המלים 'צלע' ל'פרשה' נתחב סימן, ככל הנראה לאחר כתיבת המילים. האפשרות שזו צ' אינה סבירה, כיוון שהיא צרה ושונה מחברתה שבראשית השורה, וצירוף האותיות שנוצר לא יוצר מילה בעלת משמעות. פרייס וירדני הציעו לקרוא זאת כליגטורה 'מן', אך נראה שצורתה קורסיבית מדי ומאוחרת לכתובת הנוכחית. נראה לנו שיש להעדיף את ההסבר שמדובר בסימון הפרדה בין שתי המילים, שנכתבו צמודות. כתיבת שתי מלים צמודות מצויה גם בשורה הקודמת, שם נכתבה הכ' (או הב') בסוף השורה, בצמוד למילה 'צלע', אך לא הופרדה ממנה.

צלע – נזכרת פעמיים, בשורות 3–4, וכן בכתובת ב, טור ב, שורה 6. פעמיים בסמיכות ל'כרמה', ופעם בסמיכות ל'פרשה'.

יש שתי אפשרויות לפירוש המילה 'צלע':

א. שוקרון ורייך הציעו לקשור אותה לצלע המקראית, הנזכרת כמקום קברו של קיש אבי שאול: "וַיִּקְבְּרוּ אֶת-עֲצָמוֹת-שָׁאוּל וַיהוֹנָתָן-בְּנוֹ בְּאֶרֶץ בְּנֵימִן בְּצֹלַע, בְּקֶבֶר קִישׁ אָבִיו" (שמואל ב, כא: 14). ייתכן שיש לקשור את המקום לביטוי 'צלע ההר', המקום שבו נפגשו דוד ושמעי בן גרא: "וַיִּלְךְ דָּוִד וְאֶנְשָׁיו בְּדֶרֶךְ וְשָׁמְעֵי הַלֵּךְ בְּצֹלַע הַהָר לְעֵמֶתוֹ" (שמואל ב, טז: 13); וראו זיהויו עם חורבת עלמית (ראו דיון בשמות המקומות להלן).

ב. מילה זו מצויה בעברית במקרא במשמעות 'צד' או 'דופן', בעיקר בתיאורי המשכן או כליו. משמעות זו מופיעה גם בתלמוד הבבלי, כמו: "המוכר את הבית... לא מכר יציע... שלוש שמות יש בו, יציע **צלע** תא" (בבלי, בבא בתרא סא, ע"א).

פרשה – ככל הנראה פרשת דרכים, צומת, וכך הוא בכתובת ההלכתית מרחוב – 'פורשת אשקלון' (לפרסומים העיקריים ראו: זוסמן תשל"ו, ספראי תשל"ז, קימרון תשל"ו) או במשנה, חולין ד, ז: "המבכרת שהפילה שליה... ואין קוברין אותה **בפרשת** דרכים". בהתאם לכך ייתכן שמשמעות הצירופים כאן היא: 'צלע הכרם', ו'לצד פרשת (ה) דרכים'.

שורות 5, 7

לכרמה ד] – המילה 'לכרמה' מופיעה בראשית שתי השורות. בשורה 5 אפשר לקרוא אחריה את האות ד', שהמשכה לא שרד, או אולי ר' כקיצור לר[בע].

שורה 6

לקיקלה] – אף למלה זו יש שלש משמעויות. סוקולוף מביא שתיים מהן (Sokoloff): 561 (2017):

א. במשמעות 'ערימת אשפה', לדוגמה:

"עד דו עסוק עימיה אתא בר נש חד דאין עם חבריה דזבן חדא **קיקלה** וחפרונה ואשכחן בה סימא דדינרי. אהן דזבן הוה מר **קיקלתא** זבנית סימא לא זבנית, אהן דזבין הוה מר **קיקלת** וכל דאית בה זבנית" (ירושלמי, בבא מציעא, ב, ד [דף ח ע"ג, כ"י לידן]).

תרגום: 'עד שהוא עסוק עימו, בא אדם ודן עם חבריו, שקנה ערימת אשפה וחפרה ומצא בה אוצר דינרים. זה שמכר אומר אשפה מכרתי אוצר לא מכרתי, זה שקנה אמר קניתי אשפה וכל שיש בה'. וראו פסיקתא דרב כהנא, שמעו, פסקה ג (עמ' 242):

"א"ר שמואל בר נחמן. כד תימוט בירה בירה שמה. וכד תרום קיקלה קיקלה שמה".

תרגום: גם כשתמוטט בירה – עדיין שמה בירה, וגם כשתבנה אשפה – עדיין שמה אשפה.

ב. במשמעות 'חורבות בניין', ראו: "זויתא בחירתא חריבא כקילתא", בתרגום: המקום הנבחר (כלומר המקדש) נחרב כמו חורבות בניין (הפיוט 'אנא אזלי ואבכה' שורה 12; סוקולוף ויהלום תשנ"ט: 158–159).

לשימוש בכינוי 'קילתא' ככינוי לחורבות בית המקדש ראו בראשית רבה לב, י: "לא טב לך מצלי בהדן טורא בריכא (= הר גריזים) ולא בייתא **קילתא** (= בית המקדש)".

ג. אפשרות שלישית היא קיקלה כשם מקום, הנמצא 1.5 ק"מ מדרום-מערב לאתר שבו התגלתה הכתובת הנדונה, והשתמר בפי הערבים כ-Khirbet Kākūl (ראו דיון בשמות המקומות להלן).

שורה 8

שם נוסף, שממנו שרד רק הסימן ל' בתחילת השורה, ושרידי אות נוספת לא מזוהה.

כתובת ב

חרס זה מורכב משלושה חלקים. רוחבו המקסימלי כ־10 ס"מ, ואורכו כ־12 ס"מ. מכתובת זו שרדו שני טורים. מן הטור הימני שרד רק הקצה השמאלי, הכולל שש שורות, ובטור השני 12 שורות. (איורים 8–9). בטור א' בשורות 3–6 נותרה האות מ', שהיא ככל הנראה קיצור של מעות, ואחריה מספר. סביר להניח כי אפשר להשלים את האות מ' גם בשורות 1–2, שמהן נותרו רק ספרות. סביר להניח כי, בדומה לטור ב ולכתובת א, גם בטור זה קדמו למספר המעות פריטים נוספים.

איור 9: ציור כתובת ב, צויר בידי ע' ירדני (הפרדה לכתובת ב- ח' משגב)

איור 8: כתובת ב (צילום: ש' הלוי, רשות העתיקות)

קריאה:

טור א

1. [...+]1
2. [...]3
3. [...]ד' מ 1
4. [...]היב מ 2
5. [...] מ 1
6. [...] מ 3

הערות על הקריאה

בשורה 4 ייתכן שאפשר לקרוא את ה' כ'ו'.
בשורה 6 ייתכן שיש לקרוא 4 (במקום 3)

פירוש

שורות 1-2

משורות אלה שרדו רק הסופים ובהם ספרות, ולכן קשה לדעת אם קדמו להן ציון של מעות או שהם היו ספרות בלבד. השוו לטור ב, שם קדמו לכמויות שמות, כמו ניקיס, גלגול, גדיא או קבוצות 'פועלים' (או: 'הפועלים', או בצירוף 'צלע כרמה').

שורה 3

[...]'ד מ 1 – בראשית השורה שרד חלק מאות, ככל הנראה ד', שהיא סוף מילה, ואחריה צוינה מעה אחת.

שורה 4

[היב – אפשר להציע כמה אפשרויות שחזור ופירוש:

1. משורש דה"ב, במשמעות 'זהב', אולי ככינוי, ראו 'יצחק דהבה' (ירושלמי, גיטין, ד, ו).
2. משורש יה"ב, כפועל, או כשם עצם (ראו טור ב שורה 1: מובלין). אפשרות נוספת היא הלוואה (Sokoloff 2017: 250).
3. יש לשקול את האפשרות של שם פרטי הכולל את השורש וה"ב כמרכיב נפוץ בשמות ערביים ונבטיים כמו והב, בערבית והב/והיב (Harding 1971: 651), בשמות: והב, והבאל, והבאום, והבו ועוד (Negev 1991: 24).
4. משורש לה"ב במשמעות 'להבה', אולי שם תואר.

טור ב

טור זה כולל שורה ארוכה יחסית בראשיתו, שתחילתה חסרה, ולאחר רווח שייתכן שהוא השוליים העליונים של הכתובת. מתחת לשורה זו נותר רווח גדול, ומתחתיו יש חמש שורות. בשל הצפיפות בין שורות 3-4 נראה ששורה 4 נוספה כתיקון. מתחת לשורה 5 שוב

הושאר רווח גדול ונוספו חמש שורות נוספות, הפעם עם רווח סביר ביניהן. אמצען של שורות אלה אבד, אך סופן שרד.

טור ב

1. [...][ב יסון מובלין 21
- 2 ליז' גלגול לניקיס מ 2
- 3 לפעליא פ' 1 מ' 1
- 4 גבעתא לניקיס ר 1
- 5 לפעליא ר 4 מ 3
- 6 לצלע כרמא לניקיס מ 1
- 7 ∞
- 8 לגדיא 4 כו'ין 4 ס 3
- 9 לגלגול ר 1
- 10 לדבש[...][ר 3 פ 1
- 11 לר[...][3
- 12 ל]

הערות על הקריאה

- בשורה 3 ייתכן שיש לקרוא: לפעליא [לניקי]ס'.
 בשורה 8 אפשר לקרוא 'געיה' במקום 'גדיא'.
 בשורה 9 הסימנים 'ר 1' כתובים נמוך יותר מראשית השורה.
 בשורה 10 ייתכן שיש לקרוא 'ר' במקום ד': לרבש.

פירוש

שורה 1

[...]ב יסון מובלין 21 – מתחת לשורה זו נותר רווח גדול למדי. לא ברור אם שורה זו שייכת להמשך, ואם כן האם היא מעין כותרת או סיכום של מה שפורט קודם או שיפורט בהמשך הטור. כמו כן, לא ידוע כמה אותיות חסרות בתחילת השורה – אם היא התחילה במקום שבו החלו השורות הבאות אם לאו. כותרת זו מזכירה את הכתובת מן התקופה הפרסית שהתגלתה במערת אביאור (אשל ומשגב תשמ"ז), הכוללת רשימת הלוואות לאנשים שונים בסכומים שונים של שקלים או רבעים, שסכומן הכולל הוא 21 שקלים, והחזרה חלקית של החובות.

בפרסום הראשוני של שוקרון ורייך הם קראו [ברסין ושחזרו א]ברסין, שהוא סוג של זית, והציעו קריאות ושחזורים נוספים (Reich and Shukrun 2010: 181). ירדני ופרייס קראו ושחזרו [בל]בוסין. 'בולבסין' נזכרו גם בשורה 4 בכתובת רחוב, המתוארכת למאה ה', כחלק מרשימת "האסורין בבית שאן בשביעית ובשאר שבוע מתאסרין דמי" (שורה 1); בתוספתא בכתב 'בלבוסין' (שביעית ה, מהדורת ליברמן); ובתלמוד הירושלמי בכתב

'בולכסין' (ככל הנראה בטעות) עם החרדל והשום (דמאי ב, א). ככל הנראה מדובר באחד ממנייני הבצל. לחלופין, אנו מציעים להפריד בין המילים ולקרוא [...]ב יסון. יסון הוא שם יווני ששימש יהודים. הוא מוכר מכמה כתובות מימי הבית השני, ביניהן על גבי כתובות Yadin and (Naveh 1990:118; Price 2010 (A), (B)), או בכתובת על גבי כדים ממצדה (Ilan and Naveh 1989: 41–42, Nos. 480–483, Pl. 34), והמוכר בהן הוא קבר יסון בירושלים (2002: 288–290).

מובלין – משורש יב"ל, מקור נטוי בבניין פיעל, או כשם עצם במשמעות 'משא, מטען'. ראו לדוגמה: "עבר חד טעין מובל דקיסין" (ירושלמי, חלה ד, ה), תרגום: 'עבר אחד, טעון שק קיסמים'.

שורה 2

לִיזָּ גִלְגּוּל – גלגול נזכרת שוב בשורה 9. דומה שיש לקבל את הצעתם של רייך ושוקרון, ולקשור את גלגול עם המקום 'בית הגלגל' (נחמיה יב:29), וייתכן שיש לקשור אותו עם כמה שמות של מקומות בארץ בנימין ובסביבתה (ראו דיון בשמות המקומות להלן). לכאן יש להוסיף את אזכור המקום 'גלגלא די במחוז עגלתין', הנזכרת בספר תעודות ככינוי לשטח או לחלקה מוגדרים בתעודות הנבטיות ובתעודה יוונית אחת בארכיונה של בבתא, וכן בשמו של אחד המפקדים בשורות הצבא הבר כוכבאי ששמו 'ישוע בן גלגולה', שאולי ציין את מקום מוצאו (ראו דיון שם).

לניקיס – ניקיס נזכר שוב בשורות 4 ו־6. זהו שם פרטי יווני, כפי שהעירו ירדני ופרייס, הקשור לאחד השמות היווניים: Nikias, Nikaios, Nikos וכדומה (Yardeni and Price 2010 (B): 625).

שורה 3

לפעליא פִּי 1 מ 1. אפשרות קריאה אחרת: לפעליא [לניקי]ס.

שורות 3, 5

פעליא – זהו שם פעל בצורת רבים, שמשמעו 'פועלים' או 'הפועלים'.

שורה 4

לגבעתא – כנראה מתייחס לשם המקום גבע, הנזכר בנחמיה יב: 29. יש לזהות את המקום, כפי שהציעו שוקרון ורייך, בג'בע, השוכנת 3.5 ק"מ מצפון לאתר הנדון כאן. גם 'הגבעה', היא 'גבעת שאול', עשויה להיות מועמדת מתאימה, ואף היא סמוכה לאתר הנדון ברשימה זו, וגם אצל יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה 51) נזכר "כפר אחד הנקרא Γαβᾶθ Σαουδ". עם זאת, אזכורו של היישוב גבע בימי שיבת ציון חשוב לא פחות, כפי שנפרט להלן.

שורה 6

לצלע כרמא לניקיס מ 1 – כל המילים בשורה זו נדונו למעלה.

שורה 7

לא ברור אם הושארה שורת רווח, כמו מתחת לשורה 1, או שהייתה כתובה ונמחקה, ואולי נשאר מעט שרידי כתב.

שורה 8

גדיא – אפשרות קריאה אחרת היא לגעיה, כפי שהציעו ירדני ופרייס. רגל האות חסרה, ומקשה על זיהוי ודאי שלה.

גדיא – מקביל ל'גדי', המוכר בעברית כשם פרטי (במדבר יג: 11), בצירוף שם המקום 'עין גדי' ובשם גדיאל (במדבר יג: 10). השמות גדי וגדיו מופיעים באוסטרקונים מאידומיה (Yardeni 2016: 565, 667; JA 561).

געיה – אף הוא כנראה שם פרטי שלא מצאנו לו תיעוד, משורש גע"י, המקביל לגע"י בעברית – קולה של הפרה.

שורה 10

לדבש – אפשר לפרש זאת כפשוטו, מילה הקיימת בעברית ובארמית. אפשרות אחרת היא לקשור למילה 'דבשא', הנזכרת באוסטרקון ארמי, שם פורשה כשם פרטי או כדבוראי (Yardeni 2016: 84, 162, JA 82, JA 145; 627).

אפשרות קריאה אחרת היא לראות בסימן האחרון לא את האות ש' אלא שתי אותיות שהתחברו, פ' ורע', כשצורתה של הע' אנכית במקצת. במקרה זה הקריאה תהיה "לרב פע[...]", ובהשלמה: לרב פע[ליא], במשמעות מנהל עבודה.

דיון בשמות המקומות הנזכרים בכתובות

בטרם נפתח את הדיון באפשרות שהכתובות כוללות רשימה טופונומית, ראוי להקדים ולדון בתופעת ההמשכיות של שמות המקומות מתקופת הברזל דרך התקופה הפרסית אל התקופה ההלניסטית והרומית.

שתי הנחות עומדות בבסיס תופעה זו:

אחת מהן טופלה בספרו של יואל אליצור, על השתמרותם ועל גלגולם של שמות מקומות בארץ ישראל (תשע"ב). לפיה יש כמה תנאים להשתמרותם של שמות מקומות ולהעברתם בפי תושבי המקום מדור לדור דרך ימי הביניים ועד ימינו. ביניהם יש למנות את הרציפות היישובית ואת המשכייתה של אוכלוסייה שמית דוברת שפות שמיות. התופעה ניכרת היטב דווקא על דרך השלילה: אזורים שלמים שבהם נשתכחו שמות המקומות מתקופת הברזל הם אלה שנכבשו ונהרסו עד היסוד בידי הצבא האשורי במהלך המאה הח' לפסה"נ (על מסע זה ותוצאותיו ראו למשל תדמור תשכ"ח). כך לדוגמה קשה לזהות כיום על סמך השמות הערביים את רוב רשימות היישובים במרחבים ההרריים של שבטי הצפון – יששכר, זבולון, אשר ונפתלי – לאחר שאלה נכבשו בידי תגלת פלאסר השלישי במסעו בשנת 732 לפסה"נ. כך כנראה קרה גם בגלעד הצפוני בעטיו של אותו מסע אשורי,⁴ וכך כנראה גם בשפלה הדרומית אחרי מסע סנחריב בשלהי המאה הח' לפסה"נ. באזור זה לא נשתמר שמו של אף אחד מן התילים המקראיים בפי הערבים לאורך הדורות, כנראה בשל

הפער היישובי שנוצר אחרי המסע, ואשר ניכר היטב בתוצאות החפירות הארכיאולוגיות בתילי דרום השפלה.⁵

ספרו של אליצור עוסק רבות בהשתמרותם של שמות המקומות בפי הערבים בארץ ישראל, המגשרים "כנוכרי המסיח לפי תומו" בין העת העתיקה לעת החדשה. אם כך על פני תקופה של כאלף שנים ויותר, על אחת כמה וכמה במעבר משלהי תקופת הברזל אל ראשיתה של התקופה ההלניסטית והרומית הקדומה.

ההנחה השנייה מבוססת על התובנה ההולכת וקונה לה אחיזה בדבר "מיתוס הארץ הריקה", בלשונו של עודד ליפשיץ (תשס"ד, וכן פאוסט תשס"ט). כל עוד יהודה לא התרוקנה מתושביה בעקבות הכיבוש הבבלי ברבע הראשון של המאה ה' לפסה"נ, אין סיבה לתהות על המשכיות השימוש בשמות המקומות.

על סמך שתי הנחות אלה אפשר לראות בחלק משמות המקומות שנזכרו, לדוגמה אצל יוסף בן מתתיהו, גם אם בצורתם היוונית, המשך לתקופת המקרא. כך לדוגמה: אדוריים, בית חורון, באר שבע (הגלילית), בית לחם, בית צור, גבעון, גזר, תבור ועוד.

בפרסום הראשון של הכתובת מפסגת זאב בידי רייך ושוקרון (2010) התייחסו החופרים, אלי שוקרון ואלגרה סבריאגו, לאפשרות שבכתובת משולבים אזכורים של סחורות או של מצרכים לצד שמות של מקומות בנחלת בנימין. כאמור, שמות יישובים מימי הבית הראשון ומן התקופה הפרסית המשיכו להתקיים גם אל תוך ימי הבית השני. מקורות ימי הבית השני אמנם לא מזכירים את השמות האלה, אך ארכיאולוגית הם קיימים. תימוכין לכך אפשר לראות בחורבת קומראן, שנקראה 'סככה' בימי בית ראשון, כעדות יהושע טו: 61 (Eshel 1995), והמשיכה ונקראה כך גם בימי הבית שני, כעדות מגילת הנחושת: "בבואה מיריחו לסככה" (Milik 1962: 289–290, Pl. LVI–LVII, 3Q15 5:13; Puech 2015:54, 59, 128–129).

כך הוצע שאפשר לשחזר את השם נטופה בכתובת א שורה 2 כנטופה שנזכרה בספר נחמיה יב: 28; צלע בכתובת א שורות 3, 4 ובכתובת ב טור ב, שורה 6 היא אולי צלע בנחלת בנימין שנזכרה ביהושע יח; גבעתא בכתובת ב טור ב, שורה 4 היא גבע (גבע בנימין), וגלגול בכתובת ב טור ב, שורה 9 הוא בית הגלגל הנזכר בספר נחמיה יב: 29. מקומן של נטופה, צלע, ובית הגלגל לא זוהה עד כה, אך מיקומם במזרח בנימין מסתבר לאור ההקשר הגיאוגרפי של הרשימות במקרא שבהן הם נזכרו. על אלה אפשר להוסיף כמה הערות וניסיונות זיהוי נוספים (איור 10):

1. נטופה

סמיכותה של נטופה לבית לחם ברשימת שבי ציון, המובאת בעזרא ב ובמקבילה בנחמיה ז, הביאה את רוב החוקרים לחפשה ביהודה כבר מימי חוקרי קרן המחקר הבריטי (Palmer 1881: 129; קלאי תשל"ח; גליל והלצר 1985: 147). עיון ברשימה מצביע על כך שהיא מפרטת יישובים המוכרים בנחלת בנימין, כפי שעולה מן הרשימות בספרי המקרא (בעיקר בפרקי הנחלות בספר יהושע וברשימות הגאולוגיות בספר דברי הימים):

איור 10: מפת האתרים הנזכרים בכתובת ב ומיקומם המוצע (גרפיקה: מ' שוקרון, רשות העתיקות).

עזרא ב

כא בְּנֵי בֵּית־לָחֶם מֵאָה עֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה.
כב אֲנָשֵׁי נְטֹפָה חֲמִשִּׁים וְשֵׁשָׁה. **כג** אֲנָשֵׁי עֲנַתוֹת
 מֵאָה עֶשְׂרִים וּשְׁמֹנֶה. **כד** בְּנֵי עֲזֻמֹּת אַרְבָּעִים
 וּשְׁנָיִם. **כה** בְּנֵי קְרִית עָרִים כְּפִירָה וּבְאֵרוֹת שִׁבְעַת
 מֵאוֹת וְאַרְבָּעִים וּשְׁלֹשָׁה. **כו** בְּנֵי הַרְמָה וְגִבְעַת
 שֵׁשׁ מֵאוֹת עֶשְׂרִים וְאַחַד. **כז** אֲנָשֵׁי מִכְמָס מֵאָה
 עֶשְׂרִים וּשְׁנָיִם. **כח** אֲנָשֵׁי בֵּית־אֵל וְהָעִי מֵאֲתָיִם
 עֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה

נחמיה ז

כה בְּנֵי גִבְעוֹן תְּשַׁעִים וְחֲמִשָּׁה. **כו** אֲנָשֵׁי בֵּית־
 לָחֶם וְנְטֹפָה מֵאָה שְׁמֹנִים וּשְׁמֹנֶה. **כז** אֲנָשֵׁי
 עֲנַתוֹת מֵאָה עֶשְׂרִים וּשְׁמֹנֶה. **כח** אֲנָשֵׁי
 בֵּית־עֲזֻמֹּת אַרְבָּעִים וּשְׁנָיִם. **כט** אֲנָשֵׁי
 קְרִית יְעָרִים כְּפִירָה וּבְאֵרוֹת שִׁבְעַת מֵאוֹת
 אַרְבָּעִים וּשְׁלֹשָׁה. **ל** אֲנָשֵׁי הַרְמָה וְגִבְעַת שֵׁשׁ
 מֵאוֹת עֶשְׂרִים וְאַחַד. **לא** אֲנָשֵׁי מִכְמָס מֵאָה
 וְעֶשְׂרִים וּשְׁנָיִם. **לב** אֲנָשֵׁי בֵּית־אֵל וְהָעִי מֵאָה
 עֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה.

לפיכך, יותר ממה שצריך לחפש את נטופה ליד בית לחם שביהודה יש לשער שבית לחם נוספת הייתה בבנימין, וכי נטופה גם היא יישוב בבנימין. מקומו, לפי רשימה זו, בסביבת ענתות ועזמות, הנזכרות מיד אחריו⁷, וראו הצירוף במשנה, פאה ז, א: 'זית (ה)נטופה'. ענתות מזוהה בענאתא ועזמות מזוהה בחיזמא, מרחק 1.5 ק"מ ו-1.2 ק"מ בהתאמה מן האתר שבו נמצא האוסטרקון. לפיכך, גם אם מקומה של נטופה הקדומה טרם זוהה, אפשר להשלים בכתובת א שורה 2 לנטופה, כפי שהציעו רייך ושוקרון (2010: 182–183). דומה כי קיומם של כמה מקומות בשם 'בית לחם' מסתבר בגלל משמעות השם, ועקב חשיבות הלחם בכל מקום. ייתכן שגם המילה 'נטופה' מתייחסת לסוג מסוים של פרי, או

מסמלת שפע באופן כללי, בדומה לדבש המנטף. לכן צפוי ששם זה יימצא בכמה אזורים שונים.

2. קיקלה

לצד האפשרות שקיקלה משמעה ערמת אשפה או חורבה, כאמור לעיל לפי מקורות שונים בספרות חז"ל, אפשר שגם זהו שם מקום סמוך שהשתמר בפי הערבים, והוא נמצא במרחק 1.5 ק"מ מדרום-מערב לאתר שבו נמצא האוסטרקון – K. Hirbet Kākūl.⁸ אתר זה נחפר בראשית שנות ה-90 של המאה הכ', וניכר כי גם הוא בית חווה מימי הבית השני, שהתקיים בין השאר בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה, ובו שני מקוואות טהרה ומתקן קולומבריום (Seligman 2006). זיהוי זה מצריך עיון נוסף, משום שהשם Kākūl (קקול) מופיע בצורה זו רק אצל חוקרי ה PEF, בעוד במפות אחרות הוא מופיע 'כעכול', בכ'.⁹ אין להתעלם גם מן הכינוי הערבי 'קקולה' בהקשר של סתתי האבן במרחב הירושלמי, המתייחס לאבני הבניין שמוצאן בסלעי הקירטון הרך של תקופת הסנון, הנפוצות באזור זה של ספר המדבר.

3. גלגול

רייך ושוקרון דנו באפשרויות לזהות שם זה עם המקום 'גלגל', הנזכר כמה פעמים ובכמה הקשרים גיאוגרפיים במקרא. דומה שהאפשרות לזהותו בגלגל שבערבות יריחו פחות סבירה, ויש לקבל את הצעתם שהוא קשור ל'בית הגלגל' הנזכר בספר נחמיה יב: 28–29: וַיֵּאָסְפוּ בְנֵי הַמְּשָׁרְרִים וּמִן־הַכֹּהֲנֵי סְבִיבוֹת יְרוּשָׁלַם וּמִן־חֲצָרֵי נְטָפְתִי. וּמִבֵּית הַגִּלְגָל וּמִשְׁדוֹת גִּבְעָה וְעִזְמֹנֹת כִּי חֲצָרִים בָּנוּ לָהֶם הַמְּשָׁרְרִים סְבִיבוֹת יְרוּשָׁלַם. באזכור זה, העוסק מפורשות ב'סביבות ירושלים', נזכרו לצד בית הגלגל גם עזמות, היא חיזמא (ראו לעיל), וגם גבע, המזוהה לרוב בג'בע, השוכן 3.5 ק"מ מצפון לאתר הנדון כאן.

תימוכין לזהותו של בית הגלגל בחלק ההררי של בנימין ולא בערבות יריחו אפשר למצוא במקרא, בסיפור מלחמת שאול ויהונתן בפלישתים (שמואל א יג–יד). צבאו של שאול מתכנס בגלגל, ולאורך כל הפרק ניכר כי שטחי הכינוס של הצבא הישראלי היו בגלגל. ואולם, בפסוקים 16–18 מתואר מערך הצבא הישראלי מול הצבא הפלישתי כך: "וְשָׂאוֹל וַיֹּונֶתֶן בָּנוּ וְהָעָם הַנִּמְצָא עִמָּם יִשְׁבִּים בְּגִבְעָה בְּנִימֹן וּפְלִשְׁתִּים חָנוּ בְּמַכְמֶשׁ" (פסוק 16).

משמעות התיאור היא ששני הצבאות חנו משני עבריו של ואדי סויניט (כיום 'נחל מכמש'), העובר בין הכפר הערבי המודרני מח'מאס לכפר הערבי המודרני ג'בע, שניהם ברצועת הספר במרחב ההררי של ארץ בנימין. ההיערכות הפלישתית מתוארת בפרוט מיד לאחר מכן: "וַיֵּצֵא הַמֶּשְׁחָתִית מִמַּחְנֵה פְּלִשְׁתִּים שְׁלֹשָׁה רָאשִׁים הָרֵאשׁ אֶחָד יַפְנֶה אֶל־דָּרֶךְ עַפְרָה אֶל־אֶרֶץ שׁוּעַל. וְהָרֵאשׁ אֶחָד יַפְנֶה דָּרֶךְ בֵּית חֲרוֹן וְהָרֵאשׁ אֶחָד יַפְנֶה דָּרֶךְ הַגְּבוּל הַנִּשְׁקָף עַל־גִּי הַצְּבָעִים הַמַּדְבָּרָה (17–18).

מקומן של עפרה ובית חורון ידוע – טייבה ובית ע'ור בהתאמה. כלומר, החזית הפלישתית נמתחה לכל רוחבה של ארץ בנימין בחלק ההררי שלה. כיוון שלאורך כל הסיפור מקום ההיערכות של שאול נמצא בגלגל, קשה להעלות על הדעת שיש לחפש אותו בערבות יריחו, שכן מצב כזה היה מפקיר את החזית הישראלית לכיבוש הפלישתי. לפיכך יש לאתר את גלגל או את בית הגלגל באזור ואדי סויניט (נחל מכמש).

ייתכן שאיתור זה מסביר כעת כתובת שמהותה לא התבררה. בשנת תשמ"ה פרסם י' פטריך את התגליות ממכלול מערות אל עליליאת, במצוקיו הצפוניים של ואדי סויניט. בבור מים התגלו כתובות ואיורים שזמנם ככל הנראה ימי בית שני. לצד אחת משתי מנורות שבעת קנים שצוירו על טיח הבור התגלתה כתובת שלשונה 'אגלגיל'. פטריך ציין ש'משמעות המילה אינה ברורה. אולי היא שם פרטי"? (פטריך תשמ"ה).¹⁰ לפיכך, אפשר להציע שזהו שם מקום בקרבת ואדי סויניט, אולי אף המקום שממנו ברחו הפליטים שהשאירו כתובות וציורים במערה.

אין חולק על ריבוי המקומות במקרא שנקראו גלגל ושאינם זהים לגלגל הידוע ב'קצה מזרח יריחו': יש גלגל ליד שכם (דברים יא: 30), ליד בית אל (מלכים ב א), וכן גלגל ברשימת מלכי כנען בספר יהושע יב. מקומה לא ידוע, אך לפי ההקשר הגיאוגרפי הפנימי של הרשימה ייתכן שהיא באזור השרון, אולי ג'לג'וליה של ימינו. לתשומת לב מיוחדת ראוי אזכור הגלגל בגבול נחלות יהודה ובנימין ביהושע טו: 7, שממנו עולה בירור שמקומה סביב מעלה אדומים, לאחר שקו הגבול כבר 'עזב' את בקע ים המלח. אזכור זה חשוב, כי יש בידו ללמד שבשם 'גלגל' כונו מקומות שהיו סמוכים יחסית.¹¹

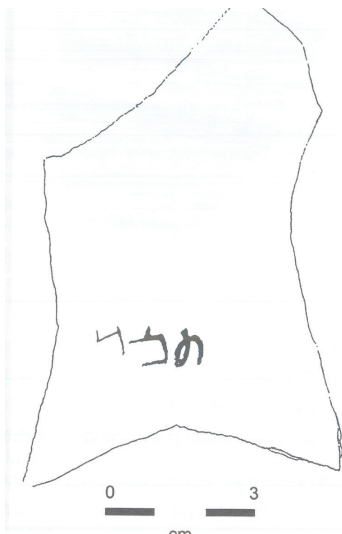
גם בתעודות משלהי ימי הבית השני השם גלגולה, או בצורתו היוונית *Γαλαλα*, מוכר בכמה מקומות: בחלק מן התעודות הנבטיות ובתעודה יוונית אחת בארכיון של בבתא נזכר כמה פעמים "בגלגלא די במחוז עגלתיך" או *Βαγαλαλα*, ככינוי לשטח או חלקה מוגדרים (ראו בתעודות מנחל חבר 5/6Hev 2:3,22; 5/6Hev 3:3,24; 5/6Hev 6:4 ראו 260–261; 236–239; 208–211; 2002: Yadin, Greenfield and Levine).¹² דומה שהאזכור היווני בתעודה, שהיא הצהרת הרכוש של בבתא בפני הנציב הרומי בערביה, הוא תעתיק ליוונית של הפקיד מטעם הנציבות הרומית שרשם את שם מקומו של המטע. כל זאת בפרובינציית ערביה שממזרח לים המלח. ביהודה לעומת זאת, ישוע בן גלגולה מוכר כאחד מן המפקדים בשורות צבא בר כוכבא, ובאיגרת מורבעאת מס' 42 הוא אף מכונה "ריש המחניה" (כלומר ראש המחנה). (Milik 1961; ירדני 2000: 155–156). בסך הכול נזכר בן גלגולה בשלוש איגרות. ייתכן שהוא נקרא על שם מוצאו, ואין לקבל את 'גלגולה' כשמו הפרטי של אביו בלבד (כשלעצמו, שם פרטי חריג). כבר ב-1953 הציע מיליק לראות בשם זה מוצא גיאוגרפי, אך בה בעת הציע לזהות את הגלגל באזור יריחו (Milik 1953: 282).

קריאת שם לפי מקום גיאוגרפי הייתה נפוצה. סביר שכך יש להבין את שמו של 'בר דרומא' במקורות חז"ל, ששמו מעיד על מוצאו הדרומי (ראו לדוגמה קליין תרצ"ט: 162), את 'בני סוסה' (ספראי תשל"ב), 'בר בעין', וייתכן אף שאת בר כוכבא בשמו המקורי העולה מן התעודות: שמעון בן כוסבה, שהיה קשור לחורבת כוזיבה (כוכבי תשל"ב: 50; אתר מס' 83). לגבי אפשרות זיהוי של מקום זה בצפון הר חברון, זירת פעילותו של ישוע בן גלגולה, מוכרים כמה אתרים ששםם יכול לרמוז על מוצאם של ה'גלגלאים'. הרכס התוחם את בקעת בית ענון ממזרח לחברון נקרא במפות 'אל-ג'לג'יל' (el-Jilajil). הוא מופיע בשם זה גם במפת ה-PEF (Palmer 1881: 394).

בארץ בנימין וסביבתה שמות קרובים הם חורבת ג'נ'ג'ול, Kh. El-Junjul, בשולי עמק איילון, מדרום לבית סירה, אשר אדוארד פלמר סבר שזהו שיבוש של גלגל (Palmer

איור 11: כתובת ג (צילום: ש' הלוי, רשות העתיקות)

איור 12: ציור כתובת ג, צויר בידי ר' רייך (בתוך: רייך ושוקרון 2010)

1881: 307), וכן הכפר ג'לג'יליה הנמצא מערבית לסינג'יל, אך אלה רחוקים מדי מן האתר הנדון כאן, בפסגת זאב.

4. צלע

אם אכן הכתובות שלפנינו מפרטות שמות יישובים סמוכים בני זמנו של האתר שבו הן נמצאו, ייתכן ש'צלע' הוא שם מקום, ששורשיו בצלע המקראית, הנזכרת בספר שמואל ב כא כמקום קברו של קיש אבי שאול. אפשרות זו הוצעה בידי רייך ושוקרון.

נקודה מעניינת היא שהביטוי 'צלע' ההר' נזכר במקרא בהקשר של המפגש בין דוד בבורחו מפני שאול ובין שמעי בן גרא מבני משפחת שאול ביישוב בחורים. המפגש עצמו התרחש בבחורים, שזוהה בחוברת עלמית, 1.2 ק"מ מזרחית לאתר הנדון כאן ומקיים קשר עין עימו. טיבו של הקשר זה מצריך בירור נוסף.

כתובת ג

מידות החרס כ-6x9 ס"מ בנקודות הרחבות ביותר. אף כתובת זו פורסמה פרסום ראשוני בידי שוקרון ורייך (2010: 187-185), וקריאתם הייתה (איורים 11-12):

תמד

הם פירשו את המלה 'תמד' על פי מילונו של אליעזר בן יהודה כיון המופק ממשרת שאריות ענבים. מילה זו נזכרת במשנה, עורלה א, ח: "ענקוקלות והחרצנים והזוגים והתמד שלהם..."

התמד יכול להפוך לחומץ, כפי שעולה מן המקורות הבאים:

א. "התמד עד שלא החמיץ אינו נלקח בכסף מעשר. משהחמיץ נלקח בכסף מעשר" (משנה, מעשר שני א, ג).¹³

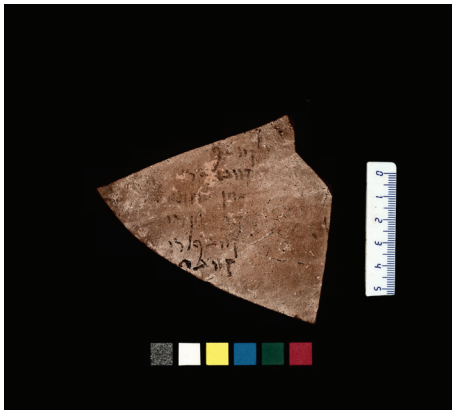
ב. "בראשונה היה החומץ שביהודה פטור מפני שחזקתו מן התמד. עכשיו שחזקתו מן היין חייב". (תוספתא, דמאי א, ב).¹⁴

א"ל סוקניק פרסם בתש"ב חותמת שנרכשה מסוחר, שלטענתו התגלתה ליד מוצא. על גבי החותמת חקוק השם 'הושע', ועל אחד הצדדים הארוכים של הלוח חקוקה בחקיקה עמוקה המילה 'תמד'. שתי המילים כתובות בכתב ראי, כמקובל בחותמות. לדעת סוקניק יש לתארך את הכתובת לתקופה החשמונאית, לא יאוחר מחורבן הבית השני. לפי הצעתו, החותמת הייתה שייכת לתהליך פקיקת קנקני היין בפקקים העשויים עץ או חומר, שהיו מחוברים לצוואר הקנקן, שנעשה באמצעות מריחה במין שרף או טיט. החותמת עצמה, לדעתו, "מיועדת להחתים בה את חומר המריחה שחיבר את הפקק ('מגף' או 'מגופה' בתלמוד) עם צוואר הכד" (סוקניק תש"ב).

כתובת ד

מידות החרס, שצורתו כמשולש, 8×10 ס"מ, ובכתובת יש 7 שורות. כתובת זו, שאף היא נכללה בפרסום של שוקרון ורייך (2010: 186–187, Fig. 9), לא הובנה כלל. זוהי כתובת מן התקופה ההרודיאנית שהתגלתה בבית הבד (איורים 13–14).

דומה שיש לפענחה כרשימה של ציון ק[בים] ור[בעים] ולעתים פ[לג], שמשמעו 'מחצית', בתוספת ציון כמויות.

איור 13: כתובת ד (צילום: ש' הלוי, רשות העתיקות)

קריאה:

1	ק 2]
2	ק 4 פ
3	ק 4 [פ?] ר 1
4	ק 3 ר ? 3 פ ?
5	ק 5 + [..] ר 3 1
6	ק 4 פ ר 1
7	ק 4 פ]

תרגום:

1	2 [+ קבים]
2	4.5 קבים

איור 14: כתובת ד (ציור: ח' משגב)

3	4 [וחצי?]	קבים, רבע 1
4	3	קבים, [...] + חצי] רבעים
5	[...]	קבים [...] רבע 1
6	4.5	קבים ורבע אחד
8	4.5	קבים [...]

– סימן זה מצוי לאחר ציון הקבים ולפני המחצית. בכתובות מאותה תקופה מקובל לציין ספרות בקווים אנכיים, כשהקו האחרון ארוך יותר, או אלכסוני היורד משמאל לימין, ובשני המקרים מסמן מעין סגירה של סדרת הספרות. אפשר לראות גם שילוב של שתי השיטות. כך לדוגמה ב'סגירה' בכתובת מאוסף יסלזון, בסוף השורה הראשונה, ב'ס 7', בזווית מעט שונה (Yardeni 2016: 186, JA 166, cf. 504, JA 492, line 2). על פי רוב מצוינת כך הסחורה הנמכרת או הנמסרת. במקרים רבים מדובר בשעורים (המצוינים בקיצור 'ש') או בחיטים (בקיצור 'ח') וכדומה. בכתובת הנידונה לא שרד ציון הסחורה, אך כיוון שהיא נמדדת בקבים סביר להניח שמדובר בסחורה יבשה. כפי שציינה ירדני (Yardeni 2016: 650), במשנה כלים יז, יא כתוב: "רבי שמעון אומר, משתי ידות לככר, משלש לקב", כלומר, 'שני שלישי ככר, כששלושה [ככרות] עשויים מקב'. מכאן ששליש קב קמח נדרש לאפיית כיכר לחם אחת. מוכרים מקרים אחרים שבהם נזכרת כמות הסאים והקבים, אף ללא ציון הסחורה עצמה.

סיכום

שתיים מן הכתובות (א–ב) מכילות רשימות שבהן כמויות, שמות אנשים ותפקידים, וכנראה גם שמות מקומות. אף רשימה לא השתמרה בשלמותה, אך דומה שהן יכולות ללמד זו על זו. ייתכן שיש כאן רשימת חלוקה כלשהי, שטיבה לא ברור לנו, של סכומים וכמויות של תוצרת, מן הסתם חקלאית.

עיקר חשיבותן של שתי כתובות אלה היא ברשימת המקומות שנזכרים בהן, הניתנים לזיהוי בסביבה הקרובה למקום מציאת האוסטרקונים. הכתובות נכתבו ברובן בכתב היהודי הפורמלי, האופייני לשלהי ימי הבית השני, לתקופה ההרודיאנית או מעט לאחריה. שתי הכתובות האחרות אמנם מקוטעות הרבה יותר, אך גם הן נושאות רשימת כמויות ואף ציון של תוצרת חקלאית – 'תמד'. כל אלה מעידים על הפעילות החקלאית והמסחרית שהתקיימה באזור בנימין במאה הא' לפסה"נ, ועל קיומם של יישובים במקומות שנידונו לעיל.

לא רק בעלי רכוש נזכרים כאן, אלא גם פועלים ('פעליא'), מן הסתם שכירים, ולהם אולי גם מנהל עבודה – 'רב פעליא'. נראה שמדובר בחוות חקלאיות שהיו פעילות באזור בתקופה זו, ובהן אנשים בעלי שמות יהודיים ויווניים – גדיא, אולי גלגולא, ניקיס ויסון. אפשר להניח שמדובר במערך של בתי חווה שהיו עורף חקלאי לירושלים. מערך דומה בעל תפוסת רחבה של אתרים כאלה מוכר באזור זה גם מן התקופה הרומית הקדומה, כפי שהתברר מחפירותיו של י' זלינגר בחורבת עדסה, הסמוכה לאתר הנדון הכאן (זלינגר

תשע"ו). השמות אינם פורמליים, אינם כוללים את שם האב, חלקם אולי כינויים על שם מקומות מוצא, ומכאן שאין מדובר בתעודות לצרכים משפטיים רשמיים אלא רישום פנימי של בעלי המקום או הסוחרים.

ארבע התעודות האלה, עם כל קיטועיהן, מוסיפות נדבך מעניין לנתונים שבידינו על החיים ביהודה בתקופה ההרודיאנית ואחריה, על פריסת היישובים, שחלקם ישבו על מקומם של יישובים עתיקים מימי הבית הראשון, ועל הפעילות החקלאית והמסחרית בהם. יש ברשימה זו גם לתרום לשאלת רציפות היישוב בבנימין בין ימי בית ראשון לימי בית שני,¹⁵ וכמובן גם לשאלת השתמרות שמות מקומות בשטח, שהיא שאלת יסוד בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל.

רשימת הפניות

- אליצור י' תשע"ב. **שמות מקומות קדומים בארץ ישראל, השתמרותם וגלגוליהם**. ירושלים.
- אליצור י' תשע"ו (א). בית לחם בזמן כיבוש הארץ ובימי השופטים. **כנס מחקרי חברון** ה': 26–39.
- אליצור י' תשע"ו (ב). הגלגל מהו? **מחקרי בקעת הירדן** 1: 7–24.
- אשל ח' תשמ"ג–תשמ"ד. רמז למלחמת אסא–בעשא בנבואת ישעיהו לאחז. **שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום** ז–ח: 250–253.
- אשל ח' ומשגב ח' תשמ"ז. תעודה מן המאה הרביעית לפסה"נ מכתף יריחו. **תרביץ** נו': 461–477.
- גרשון ג', מ' הלצר ומ' קוכמן 1985. **עולם התנ"ך, עזרא ונחמיה**. רמת גן.
- גבריהו חמ"י תשל"ח. גלגל. **אנציקלופדיה מקראית** (כרך ב), ירושלים. עמ' 487.
- זוסמן י' תשל"ו. כתובת מבית–הכנסת של רחוב [בעמק בית שאן]. **קדמוניות** ח: 123–128.
- זלינגר י' תשע"ו. חר' עדסה – שינויים בדפוסי ההתיישבות בעורף החקלאי של ירושלים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ט: 107–117.
- זרטל א' תשס"ח. אתה עובר את הירדן – תגליות חדשות על תקופת הברזל בבקעת הירדן. **הספר והמדבר בארץ ישראל, דברי הכנס השלישי**. סוסיא. עמ' 19–23.
- ירדני ע' 2000. **אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב**. ירושלים.
- כוכבי מ' תשל"ב. הסקר בארץ יהודה. בתוך מ' כוכבי, עורך. **יהודה שומרון וגולן – סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**. ירושלים.
- ליפשיץ ע' תשס"ד. **ירושלים בין חורבן להתחדשות**. ירושלים.
- סוקולוף מ' ויהלום י' תשנ"ט. **שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית**. ירושלים.
- סוקניק א"ל תש"ב. חותמת של יינן יהודי מסביבות ירושלים. **קדם** א: 20–21.
- ספראי ז' תשל"ב. ח'רבת סוסיא. **ציון** לז': 231–236.
- ספראי ז' תשל"ז. בשולי כתובת רחוב. **ציון** מב א–ב: 1–23.

- פאוסט א' תשס"ו. מסע שנחריב להר יהודה וירושלים: מבט חדש. **חידושים בחקר ירושלים יד**: 89-106.
- פאוסט א' תשס"ט. יהודה בתקופה הנאו-בבלית: המשכיות או משבר. **ארץ ישראל** כט: 339-347.
- פטריק י' תשמ"ה. מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס. **ארץ ישראל** יח: 153-166.
- קימרון א' תשל"ו. כמה הערות לקריאתה, כתיבה ולשונה של כתובת רחוב. **תרביץ** מה: 154-156.
- קלאי ז' תשל"ח. נטפה, נטופתי. **אנציקלופדיה מקראית** ה, ירושלים, עמ' 829.
- קליין ש' תרצ"ט. **ספר הישוב**. ירושלים.
- שוקרון א' וסבריאגו א' תשנ"ג. ירושלים – פסגת זאב (שכונת 'בנה ביתך'). **חדשות ארכיאולוגיות** צט: 51-53.
- תדמור ח' תשכ"ח. כיבושי הגליל בידי תגלת פלאסר השלישי מלך אשור. בתוך ח"ז הירשברג עורך. **כל ארץ נפתלי**. ירושלים. עמ' 62-67.
- Dušek J. 2007. *Les manuscrits araméens du Wadi Daliyeh et la Samarie vers 450-332 av. J.-C.* Leiden.
- Eshel H. 1995. A note on Joshua 15:61-62 and the identification of the City of Salt. *IEJ* 45: 37-40.
- Harding G. L. 1971. *An Index and Concordance of Pre-Islamic Arabian Manes and Inscriptions.* Toronto.
- Ilan T. 2002. *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity.* Tübingen.
- Milik J. T. 1953. Une Lettre de Sime'on Bar Kokhba. *RB* 60 : 276-294.
- Milik J. T. 1961. 42 Lettre des administrateurs de Bet-Mašiko à Yešua' fils de Galgula. in P. Benoit, J.T. Milik and R. de Vaux *Les Grottes de Murabba'at* DJD II. Oxford. pp. 155-159.
- Milik J. T. 1962. Le rouleau de cuivre provenant de la grotte 3Q (3Q15). in M. Baillet, J. T. Milik and R. de Vaux *Les 'Petites grottes' de Qumrân* (DJD III, 2 vols. Oxford. pp. 211-299, Pls. XLIII-LXXI.
- Negev A. 1991. *Personal Names in the Nabatean Realm* (Qedem 32). Jerusalem.
- Naveh J. 1990. Nameless People. *Israel Exploration Journal* 40: 108-123.
- Palmer E. H. 1881. Arabic and English Name Lists. in C. R. Conder & H. H. Kitchener *The Survey of Western Palestine.* London.
- Price J. J. 2010 (A). Ossuary of Yehudan with Hebrew/Aramaic Inscription 1 c. BCE-1 c. in H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae. Volume I: Jerusalem, Part 1.* Berlin. P. 147.

Price J. J. 2010 (B). Ossuary of Aristoboulos son of Iasion with Greek Inscription 1 c. BCE-1 c. CE; Ossuary of Iasion with Greek and Hebrew Inscriptions 1 c. BCE-1 c. in H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae. Volume I: Jerusalem*, Part 1. Berlin. Pp. 408-409.

Puech E. 2015. *The Copper Scroll Revisited* (STDJ 112). Leiden and Boston.

Reich R. and Shukrun E. 2010. Aramaic Ostraca of the Late Second Temple Period from a Farmhouse North of Jerusalem. in Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness and S. Schwartz. "Follow the Wise": *Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*. Winona Lake. pp. 177-188.

Seligman J. 2006. Jerusalem, Khirbet Ka'kul (Pisgat Ze'ev H): Early Roman Farmsteads and a Medieval Village. *Atiqot* 54: 1-73.

Sokoloff M. 2017. *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*. Ramat Gan.

Yadin Y., Greenfield J. J., Yardeni A. and Levine B. A. 2002. *The Documents from Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri*. Jerusalem.

Yadin Y. and Naveh J. 1989. The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions in *Masada I: the Yigael Yadin Excavations 1963-1965: Final Reports*. Jerusalem. pp. 1-68; Pls. 1-60.

Yardeni A. 2016. *The Jeselsohn Collection of Aramaic Ostraca from Idumea*. Jerusalem.

Yardeni A. and Price J. J. 2010 (A). "Eternal nest" of Jason, Aramaic inscription, 1 c. BCE. in H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae. Volume I: Jerusalem*, Part 1. Berlin. Pp. 414-416.

Yardeni A. and Price J. J. 2010. (B). Account in Aramaic on an ostracon from Pisgat Ze'ev, 1 c. BCE. in H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae. Volume I: Jerusalem*, Part 1. Berlin. Pp. 621-625.

Yardeni A. and Price J. J. 2010. (C), Hebrew List of Payment to Workers on Ossuary Lid. in H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae. Volume I: Jerusalem*, Part 1. Berlin. Pp. 681-686.

הערות

- 1 החפירה, מטעם רשות העתיקות, נוהלה בידי א' שוקרון וא' סבריאגו, הרשאה מספר G35/91; ו' אסמן, י' ווטקין, ופ' גרטופסקי (מדידות); ו' נייחין (צילום), ס' מנדראה, צ' שגיב, ק' עמית (צילום חפצים), א' אלטמרק (מעבדה כימית), ס' כביב (ציור). האוסטרקון צולם שנית בידי ש' הלוי ממעבדת המגילות של רשות העתיקות.
- 2 פרטי גילוי מקום האוסטרקונים: כתובת א': לוקוס 142, מספר סל 1138; כתובת ב': לוקוס 147, מספר סל 1137, כתובת ג': לוקוס 147, מספר סל 1136.
- 3 פרטי מקום גילוי האוסטרקון: לוקוס 529, מספר סל 1630.
- 4 הפסוק בספר ישעיה ח: 23: כִּי לֹא מוֹעֵף לְאֶשֶׁר מוֹצֵק לָהּ כְּעַת הָרֵאוֹן הַקָּל אֲרָצָה זְבֻלוֹן וְאֲרָצָה נַפְתָּלִי וְהָאֶחָדָה הַכְּבִיד דָּרָךְ הֵם עֶבֶר הַיַּרְדֵּן גְּלִיל הַגּוֹיִם, רומז להחברתן של שלוש הנפות של ממלכת ישראל: עבר הירדן, הגליל ומישור החוף הצפוני. על הרקע ההיסטורי של פסוק זה ראו: אשל תשמ"ג-תשמ"ד: 250-253.
- 5 בשמות הערביים של תל חליף, תל עיטון, תל א-דוויר, תל בורנט ותל א-ג'דידה אין זכר לשמות הקדומים, אף כי היו שזיהו בהם את רימון, עגלון, לכיש, ליבנה ומורשת גת בהתאמה (למעט לכיש זיהויים אלה אינם ודאיים). על שפלת יהודה כמרחב שעמד במוקד ההרס של מסע סנחריב ראו פאוסט תשס"ט: 89-106).
- 6 כך מובנים אזכוריה המיוחדים של בית לחם שמדרום לירושלים במקרא: "בית לחם יהודה" (שופטים יט: 2), ו"בית לחם אפרתה" (מיכה ה: 1): שם הלוואי מבדיל אותה מבית לחם סמוכה אחרת, בבנימין. דומה שאבחנה בינה לבין בית לחם שבנחלת זבולון (יהושע יט: 16) לא נצרכה מפאת ריחוקן זו מזו. כיוצא בזאת: גת פלישתים, גת רימון ועוד דוגמאות רבות.
- 7 אך ראו הערתו של אליצור, המבכר את הרשימה בעזרא ב על פני נחמיה ז, ומשאיר את נטופה ליד בית לחם יהודה (אליצור תשע"ו א: 26-39).
- 8 במפות העבריות האתר סומן כחורבת כעכול.
- 9 אנו מודים לפרופ' יואל אליצור על שהפנה את תשומת ליבנו להיבט קרטוגרפי ולשוני זה.
- 10 אנו מודים לד"ר דביר רביב על שהסב את תשומת ליבנו לכתובת מנחל מכמש.
- 11 על האפשרות שגלגל הוא כינוי אוניברסלי לגל אבנים או עיגול אבנים גדול בעל משמעות פולחנית כבר עמדו רבים, מן האנציקלופדיה המקראית בשנות ה-70 של המאה הכ' ועד מחקריו של אדם זרטל במאה הכ"א. ראו למשל גבריהו תשל"ח: 487; זרטל תשס"ח: 19-23.
- 12 חשוב במיוחד הוא מחקרו של יואל אליצור על אודות השם גלגל, שבו טען כי 'גלגל' הוא כינוי של מרחב מישורי, ולא דווקא שם מקום, ואף הציע לזהות את הגלגל הנזכר בגבול נחלת יהודה במישור אדומים (אליצור תשע"ו ב). לפיכך, אפשר שהשם 'גלגל' הנדון כאן מכוון לכלל המורדות המזרחיים של ארץ בנימין אל המדבר, או אף אל המישור הניכר כיום היטב לעין בין ואדי סויניט בצפון לנחל זמרי/פרת בדרום (ראו לדוגמה קליין תרצ"ט: 162).
- 13 וראו משנה חולין א, ז; וראו משנה מקוואות ז, ב.
- 14 וראו ספרי זוטא במדבר, פרק ו פסוק ג; ירושלמי דמאי א, א (דף כא ע"ד); בבלי, פסחים ג, א (דף מב ע"ב).
- 15 על המשך השימוש בשמות המקומות מתקופת המקרא אל תקופות מאוחרות יותר יש להזכיר את המשנה, מנחות ח, א לגבי מכמש: "ואיזהו מובחר (להביא ממנו סולת למקדש)? מכמש ומזוניחה אלפא לסלת".